

Rozdział / Розділ / Chapter

XI

Ustny i wizualny obraz wroga w Rzeczypospolitej Obojga Narodów
w XVI-XVII wieku (na przykładzie Turków i Tatarów)

Словесний та візуальний образ ворога у Речі Посполитій 16-17 ст.
(на прикладі турків і татар)

The oral and visual image of enemy in Polish-Lithuanian Commonwealth
in the 16th-17th centuries (the example of Turks and Tatars)

Volodymyr Pylypenko (Володимир Пилипенко)*

T. H. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University, Ukraine

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest sposobom przedstawiania Turków i Tatarów w polskiej publicystyce politycznej w XVI-XVII wieku. Autorzy odnoszą się do często używanych obrazów i stałego zestawu cech wykorzystywanych do ich opisu. Turcy często nazywani byli smokami, a Imperium Osmańskie i Istambuł znane było jako *Smok Bosporu*. Mówiąc o Tatarach, ludzie najczęściej upodabniali ich do psów lub wilków. Semantyka obrazu smoka i psa/wilka miała negatywne konotacje i jest głęboko zakorzeniona w kulturze tamtych czasów. W opisie Tatarów wskazywano na ich nieatrakcyjny wygląd, co było związane z zasadami estetyki. Natomiast w opisie państwa tureckiego często mieliśmy do czynienia z idealistycznym obrazem Imperium Osmańskiego. Autorzy podkreślali dominację prawa, dyscyplinę wojskową i możliwości kariery w społeczeństwie osmańskim. Ten opis Turcji daleki był od prawdy i stanowił odpowiedź na wewnętrzne problemy Rzeczypospolitej Obojga Narodów. **Słowa kluczowe:** Przekaz naoczny i werbalny; Rzeczpospolita Obojga Narodów; Turcy; Tatarzy; Wróg.

Анотація: Стаття присвячена способам зображення турків і татар у польській політичній публіцистиці 16-17 ст. На їх позначення автори часто використовували сталі набір образів та характеристик. Так турків часто називали драконами, а Османську імперію та Стамбул – драконом на Боспорі. Для позначення татар в основному використовували образ пса/вовка. Семантика дракона та пса/вовка глибоко закорінена у культурі того часу і мала негативні конотації. Описуючи татар, часто вказували, що вони не красиві, брудні. Такий опис зовнішності пов'язаний із принципами естетики. При описі держави турків часто конструювався ідеалістичний

* Corresponding author: pylvova@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

образ Османської імперії, автори наголошували на верховенстві права, війсьній дисципліні, можливостях кар'єрного росту у османському суспільстві. Такий опис Туреччини був далеким від істини і був реакцією на внутрішні проблеми суспільства Речі Посполитої. **Ключові слова:** Словесний та візуальний образ; Річ Посполита; Татари; Турки; Ворог.

Summary: The article is devoted to the ways Turks and Tatars in Polish were presented in political journalism in the 16th and 17th centuries. The authors referred to frequently used images and constant set of characteristics in their depiction. Turks were often called dragons and the Ottoman Empire and Istanbul were described as a Bosphorus dragon. Speaking about Tatars, people mainly referred to them by using the image of a dog or a wolf. The semantics of a dragon's and a dog's / wolf's image were deeply rooted in the culture of that time and had negative connotations. By describing the Tatars in such a way, their unattractive appearance was suggested, which was connected to the principles of aesthetics. Whereas in the description of the Turkish state, there was often an idealistic image of the Ottoman Empire, and analyzed papers emphasized the domination of law, military discipline, career opportunities in the Ottoman society. This description of Turkey was far from the truth and was a response to internal problems of Polish-Lithuanian Commonwealth. **Key words:** The oral and visual image; Polish-Lithuanian Commonwealth; Turks; Tatars; Enemy. **Key words:** The oral and visual image; Polish-Lithuanian Commonwealth; Turks; Tatars; Enemy.

Вступ. 16-17 ст. були для Речі Посполитої часом постійної загрози з боку турків і татар. Природно, що тема небезпеки зі сходу була однією з головних у літературі того часу. Політична публіцистика оперувала більш-менш сталим набором образів ворога, який використовувався у текстах. Відразу слід зробити кілька зауважень, які пов'язані із культурою читання у ранньомодерному часі. Поруч із друкованим словом, автори використовували й інші способи передачі інформації до реципієнтів. Такими традиційними способами залишалося усне слово та візуальний образ. Традиція використовувати зображення для підсилення слова дуже давня. Достатньо пригадати слова Григорія Великого, що «ікона – це Біблія для неграмотних». Друге зауваження стосується «елітарності» художніх творів, про які йтиметься у доповіді. Знову ж таки, згідно з традицією, більше уваги звертають на «великі»

твори мистецтва. Їх аналізують, намагаються відкрити приховані смисли та натяки, що їх зашифрував митець. Це й зрозуміло, чим більше річ, тим більше вона привертає уваги, тим більше, якщо твір якісний. Мене ж цікавитимуть твори, на які історики мистецтва та літератури часто дивляться з погордою і не шанують увагою, вважаючи не цікавими. Йдеться про ульотні брошури, які були звичайною формою поширення політичної публіцистики у Речі Посполитій. На мою думку, ці маленькі брошури є дуже цікавим історичним джерелом, яке дозволяє заглянути за лаштунки великих політичних, подивитися як працює пропаганда. Адже носієм влади у Речі Посполитій була шляхта, і від її підтримки певних проектів та ідей на сеймі залежало майбутнє держави. У зв'язку із цим велику роль грала політична пропаганда у шляхетському середовищі.

Основна частина. На позначення своїх опонентів польські автори використовували рід образів-символів, що часто кочував з одного тексту до іншого. Перш за все відмітимо, що поляки чітко розрізняли турків і татар та по-різному до них ставились. До турків завжди ставились із певною повагою та острахом, а от до татар – зі зневагою та презирством. Польські публіцисти підібрали для своїх ворогів і відповідні синоніми: блюзнірський, дикий, бридкий, хитрий, зрадливий. Паралельно із такими означеннями функціонували і уособлення ворогів у тваринах: турків називали драконом (Боспорський дракон — Османська імперія), татар — собаками, псами чи вовками. На нашу думку, такі порівняння не є випадковими і містять більш глибокі значення для читаючої аудиторії того часу.

Почнемо із турків та Османської імперії. Образ дракона у середньовічній європейській міфології мав однозначно негативне забарвлення. У багатьох міфологічних системах він виступав головним

ворогом героя, та уособленням зла, яке слід побороти (вбити дракона). Образ дракона для зображення потужного ворога є дуже вдалим, адже дракон завжди вимагає жертв, накладає різні повинності на населення звільнитись від яких можна лише убивши дракона¹. Мотив убитого дракона зустрічається і у польському фольклорі (легенда про дракона на Вавельській горі у Кракові). Як і Османська імперія, столиця якої розташована на воді, дракон асоціюється із водною стихією.

Образ Туреччини як дракона часто зустрічаємо в публіцистичних текстах. На приклад, відомий поет початку XVII ст. Ян Юрковський у своєму творі «Chorągiew Wandalinowa» пише:

*A Turczyn jak smok straszny, morzem świata tego
Skacze, głodny się ciesząc z obłowy pewnego*².

Окрім міфологічних алюзій образ дракона міг викликати і біблійні асоціації. В біблійній традиції цей звір має два уособлення. Перше — апокаліптичний семиголовий дракон на якому верхи сидить вавилонська блудниця:

*... ось змії червоноогняний, великий, що мав сім голів та десять рогів,
а на його головах сім вінців*³.

Другий — популярний образ змія, переможеного св. Георгієм:

*І скинений був змії великий, вуж стародавній, що зветься диявол
і сатана, що зводить усесвіт, і скинений був він додолу, а з ним і його
анголи були скинені*⁴.

¹ С. А. Токарев, *Мифы народов мира.*, Москва 1994, 1, с. 394.

² J. Jurkowski, *Chorągiew Wandalinowa*, Kraków 1607. s. A3V.

³ *Откровения Иоанна Богослова*. Електронний ресурс: www.ukrainian-bible.co.uk/B66C012.htm (режим доступу 22.05.2017).

⁴ *Ibidem*.

Обидва змії були переможені і вбиті. В часи Контрреформації апокаліптичні алюзії користувались популярністю.

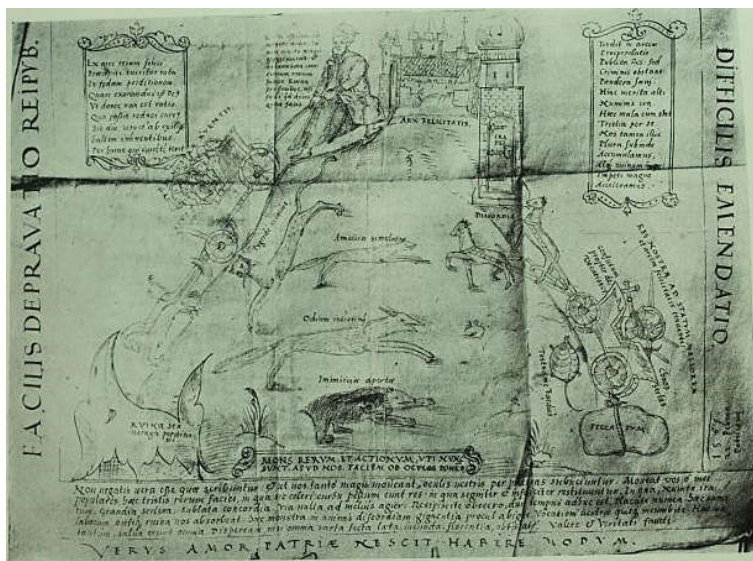
Паралельно із вербальним образом Туреччини-змія існував і образ візуальний. Видання публіцистичних творів часто ілюструвались. Зазвичай це були дешеві дереворити із не складною, але алегоричною композицією. Прикладів, коли на титульній, або ж на якійсь іншій сторінці твору з'являвся дракон можна знайти досить багато. На приклад, титульна сторінка з уже згадуваного вірша Яна Юрковського. Композиція гравюри складається із кількох частин. В центрі хоругви, яку тримає Вандалін, зображено жінку, що тримає символи королівської влади – яблуко і берло – та має корону на голові. Це – алегорія Матері Польщі. Вона оточена ворогами. Поміж них зображені турок (постать у тюрбані з гарматою та джгутом), татарин (фігура з вовчим тулубом, яка стріляє у Польщу з лука), а у верхній частині – дракон (Османська імперія), який зжирає голу жінку (Угорщина). Таке пояснення алегорій запропонувала Магдалена Гурська⁵ (Ілюстрація 1). Окремо відмітимо, що образ візуальний образ дракона міг використовуватись не лише на позначення турків. Так в ілюстраціях до okazіональної поезії Яна Димітра Соліковського дракон зображав «Руїну» (Ілюстрація 2).

Уособленням татар у політичній публіцистиці були собаки та вовки. Як і у випадку із Туреччиною-змієм цей образ має міфологічне походження. На відміну від образу Туреччини-змія, образ Кримського ханату-вовка/пса не існував, завжди говорилося лише про татар. Можливо, причиною було те, що Крим не існував як самостійна держава і завжди асоціювався із Османською імперією.

⁵ M. Górka, *Polonia - Respublica - Patria : personifikacja Polski w sztuce XVI-XVIII wieku*, Wrocław 2005, s. 416-417.

Ілюстрація 1. Гравюра з титульної сторінки твору Я. Юрковського "Chorągiew Wandalinowa" (1607).

Ілюстрація 2. Рукописні ілюстрації до творів Яна Соліковського.

Образ вовка часто зустрічається у міфологічних системах слов'янських народів. До нього звертались як етнографи, так і історики для пояснення історії уявлень та стереотипів. Дослідники відзначали, що міфологема вовка дуже близька до собаки, часами вони є взаємозамінними. Образ вовка є амбівалентним, має як негативне так і позитивне трактування. Звісно, що у випадку з татарами використовувалось лише негативне значення образу. Окрім того, що вовк пов'язаний із хтонічним світом і асоціюється зі світом мертвих, він ще пов'язаний із нечистою силою. Етнологи фіксують польські повір'я, за яким диявол перетворюється на вовка, або ж вовк є дияволовим конем⁶. Татар і турків назвали псами, вкладаючи у це прізвисько такий же негатив, як і у образ вовка. Наприклад, вважалось, що чума, холера та інші епідемії приходять у вигляді великого білого пса. В часи посилення релігійності і натиску Контрреформації фольклорне уособлення вовка як диявола, а через них і татар як дияволових слугів могло мати благодатний ґрунт. Тим більше, що публіцисти прямо називали татарські напади карою за занепад моралі і релігійності у польському суспільстві. Але до татар зажди ставились із меншою повагою, а про псів (татар) говорили, їх можна мати на мотузці⁷, таких виразів не фіксується по відношенню до турків.

Як і образ дракона, вовк/пес також зображувались на гравюрах. Наприклад, на титульній сторінці твору Мартина Бельського «Sen tajowy» (1586 р.). Видавець вірша 1889 р. Вл. Віслоцький охарактеризував цей дереворит, «як майстерно задуману політичну карикатуру». У верхній частині деревориту орел (імператор) загрозливо нависає над вовком, який виглядає з лісу, тримаючи в зубах перстень

⁶ А. Гура, *Символика животных в славянской народной традиции*, Москва 1997, 128-129.

⁷ J. Zamojski. *Mowa Zamoyskiego na sejmie 1605 r.* [w:] *Pisma polityczne z czasów z czasów rokосу Zebrzydowskiego 1606-1608, Tom II. Proza*, Kraków 1918, s. 473.

св. Стефана (частину Угорщини). На це дивиться страус (Папа Римський), але участі у бійці не бере. Наближення ворога до християн символізує півмісяць, що пливе річкою до берега. Гарпія (татари) теж стежить за бійкою, але «не визначилась до кого приєднатись»⁸. Вся картина розгортається на фоні угорського міста Сігета.

Поруч із «тваринними» асоціаціями татар і турків часто називали катами. Для людини того часу це слово означало не лише професію, а й мало символічне значення. Кат займав досить дивну позицію у суспільстві. З одного боку, його наймало місто і він був свого роду найманим майстром, а з іншого — навіть саме слово було табуйоване, кат був ізгоем. Обізвати людину катом означало дуже її образити і цього вистачало для позову до суду⁹. Говорячи про татар як про катів, автори текстів у зрозумілій для своїх сучасників спосіб ставили їх у один рід із людьми, яких зневажали і до яких ставились із презирством: повіями, циркачами, бродягами, євреями¹⁰.

У польській суспільно-політичній думці розділяли уявлення про небезпеку від турків від небезпеки від татар, не зважаючи на те, що часто така небезпека мислилась як загальна загроза з боку мусульманського (поганського) світу. Це не означає, що автори, наприклад, боялися турків і ігнорували татар, але ставлення до них було різне. Можливо, більш вірно буде сказати „відділення” татарської загрози від турецької, адже політики в промовах та письменники в своїх брошурах, радше відділяли, а не розділяли своїх ворогів. Можна привести кілька прикладів такого відділення і як результат – різного

⁸ M. Bielski, *Marcina Bielskiego Satyra*, Kraków 1889, s. vii-viii.

⁹ Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.*, Київ 2002, с. 137-138.

¹⁰ К. Левинсон, *Палач в средневековом германском городе: Чиновник. Ремесленник. Знахарь* [w:] *Город в средневековой цивилизации Западной Европы, Т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей*, Москва 1999, с. 229.

ставлення. По-перше, майже завжди, коли мова йшла про небезпеку з південного-сходу в королівських листах-легаціях, сеймикових ляудах чи сеймових мовах говориться саме про окремо про татарську і турецьку небезпеку і майже ніколи про турецько-татарську. Це свідчить про усвідомлення різниці між ними. Так, коли турки були справді грізним ворогом, якого часом навіть хвалили за військовий порядок, а часами порівнювано з римлянами, то про татар говорилось як про слуг, які змушені нападати на інші країни, бо голодують. На сеймах було кілька спроб пояснити ще шляхті. Так, на сеймі 1605 року познанський каштелян Ян Остророг говорив, щоправда досить наївно, що татари – просто найманці для Речі Посполитої і їм слід платити жолд, а якщо будуть бунтувати (нападати на Польщу) – відправити до них кварцяне військо. Схожу позицію зайняв на сеймі і Замойський. Канцлер назвав татар голодними слугами, що просять у свого господаря плати. Від них можна отримати якісь вигоди, але слід тримати їх, як хортів на паску і відпускати, коли потрібно. При такій характеристиці татар, канцлер все ж таки нагадав послам, що не завадило б відіслати до Бахчисараю упоминки¹¹. Такі приклади в сеймових мовах не поодинокі.

Багатий ілюстративний матеріал щодо відділення татарської небезпеки від турецької дають нам плани антитурецької війни короля Владислав IV. Як відомо, 1646 року король оголосив свій проект антитурецької війни, цьому передувала тривала підготовка: вербування війська, агітація поміж європейськими монархами, переговори з послами. Так, 1641 року король у своїх листах на сеймики закликав шляхту зібратись і знищити татар. При цьому монарх не говорив про війну з турками. Усвідомленню «віддільності» татар сприяла і сама

¹¹ А. Stzrylecki, *Sejm z roku 1605*, Kraków 1921, s. 110-111, 136-137.

Порта. За спостереженнями В. Чермака, характерною рисою політики Стамбулу 1640-х років було віддалення Туреччини від Криму і жертвування інтересами хана заради добрих стосунків з Варшавою. Свідченням цього може бути підтвердження султаном діючої мирної угоди з Річчю Посполитою відразу ж після розгрому гетьманом Конецпольським татар під Охматовим. Опинившись у скрутному становищі, не отримавши очікуваної підтримки від senatorів і шляхти, Владислав IV намагався знайти вихід із ситуації і у листах до senatorів в середині червня 1646 року пояснював, що він планував війну не проти Османської імперії, а лише проти татар. Таке ж пояснення давав через місяць у венеціанському сенаті королівській посол Магні (Magni)¹². Навіть самі козаки, начебто, сказали під час переговорів Карлу Гамберіні, що «з татарами впоратись не важко, це – безладний, погано озброєний набір, здатний тільки пограбувати і втекти», натомість, з турками потрібно дочекатись зручного моменту¹³. Все це, на нашу думку, свідчить про те, що війна з татарами і війна з турками в розумінні польських військових і політиків не були тотожними.

Але звернімося до публіцистики. Там теж зустрічаємо чітке відділення війни проти татар від війни турецької. Так, у «Промовах на турецьку небезпеку» Станіслав Оріховський писав, що турки прагнуть повністю знищити поляків, а татари «здобичі, а не держави домагаються»¹⁴.

Такої ж думки притримувався і попередник Оріховського – Каллімах. У своїх творах «De Tartarorum morbis» (1474 р.) та «Ad Innocentium VIII De Bello Turcis Inferendo Oratio» (1490 р.) італійський гуманіст писав,

¹² W. Czermak, *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Kraków 1895, s. 33,34, 159, 248.

¹³ Д. Наливайко, *Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках*, Київ 1992, с. 78.

¹⁴ Д. Вирський, *Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель*, Київ 2001, с. 107-120.

що татари татари лише грабують землі, а не завойовують їх: «чисто грабіжницькі напади організовані не для протидії кривді, не для розширення кордонів держави, лише для здобуття їжі»¹⁵.

Описуючи ворогів, поети та письменники часто наголошували на страшній зовнішності:

*a z twarzy strażni na poyrzeniu*¹⁶.

Можливо, це проста бінарна опозиція: ми – красиві, вороги – потворні. Але, на нашу думку, її коріння криється у естетичних уподобаннях пізнього середньовіччя – раннього нового часу, які походили ще від античності. Згідно античного принципу калокагатії, у людині все повинно бути гармонійно: принцип поєднання зовнішньої та внутрішньої краси. Отже, підкреслюючи потворність ворога, автори вказували не на анатомічні особливості, а на їх внутрішню потворність.

Іноді в текстах можна зустріти звинувачення турків у содомії¹⁷. Це звинувачення укорінене у біблійну традицію, згідно якої гомосексуалізм вважався гріхом.

Інша група асоціацій, які використовували на позначення турків і татар була закоріненена в політичній теорії. Почнемо зі звинуваченні татар і турків у відсутності у них права і закону:

*Narod to zbyt okrutny, żywota sprosnego
Wiary y Cnoty niema, ni prawa żadnego.
... Naydzie tam sprawedliwość pretką na rynku,
Mars sprawę wnet odprawi w takim pojedynku*¹⁸.

¹⁵ F. Buonaccorsi, *Ad Innocentium VIII De Bello Turcis Inferendo Oratio*, Warszawa 1964, s. 63.

¹⁶ M. Paszkowski, *Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatory*, Kraków 1615, s. 3.

¹⁷ *Ibidem*, s. 108.

¹⁸ *Ibidem*, s. 2-3.

Для польського шляхтича відсутність права у державі була річчю неможливою. Якщо у державі немає права — держава перестає існувати. Шляхта постійно наголошувала на тому, що *nierząd* (не порядок, поганий стан речей) є кращим від *biezrząd* (відсутність права, анархія), бо поганий стан речей можна виправити вірними законами. Право, у розуміння закон, користувався у шляхти беззаперечною повагою. На думку шляхти, сувереном у державі є саме право (*prawo pospolite*), а не король, який простим слугою права. Право для держави є тим же чим і душа для тіла (*Jako ciało żyje dyszą, tak też i wszystkie stany jednym prawem rządzić mają RP*)¹⁹.

*Lecz wolą Cezarską wszyscy postępuią,
Każe zabić zabią, zetną, spalią, struą*

Навпроти цього в тексті є глоса: *Wola Cezarska w Turcech iaka iest straszna*²⁰. Ситуація, коли громадянин не мав жодних свободи, прав і повністю залежав від волі монарха, для шляхтича також була не прийнятною.

В Речі Посполитій, за висловом Анни Гжешковяк-Крвавич, свобода була не лише теоретичною проблемою, а реально існуючою цінністю державного устрою, яка була гарантована юридично²¹, а це означало, що шляхтич (політичний народ) не залежав від ласки монарха. Відомий польський письменник кінця XVI – початку XVII ст. писав: «Свободою її називаю – коли живу як хочу і не наказує мені жодна королівська устава, і король не може мене зневолити і зробити бідним». На противагу такій позиції, автори публіцистичних текстів всіляко

¹⁹ *Libera respublica*, [w:] *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606 – 1608. Tom 2*, Kraków 1918, s. 403-409.

²⁰ M. Paszkowski, *Dzieie...*, s. 49.

²¹ A. Grzeškowiak-Krawicz, *Wolność jako zasada ustrojowa Rzeczypospolitej*, [w:] *Lex est Rex in Polonia et in Lithuania...Tradycje prawno-ustrojowe Rzeczypospolitej — doświadczeniei dziedzictwo*, Warszawa 2008, s. 25-41.

підкреслювали, що в Османській імперії всі і все залежить від волі султана і свобода повністю відсутня. Звісно, що про вплив дворян на султана не могло бути й мови. Таким чином в турецькій державі не існувала одна з найбільших свобод і переваг державного устрою, що існувала в Польщі — право обирати короля. Адже в Речі Посполитій «королями не народжуються, а стають ними за вибором всіх станів, тоді ж не належить їм така влада, щоб одним своїм бажанням могли створювати закони чи накладати податки, або щось раз і на завжди встановлювати»²². Як наслідок, всі турки — невольники султана. Саме тому, автори були переконані, що турки є значно слабші поляків на полі бою, адже їм немає за що боротись, від їх перемоги не залежить їх особиста свобода. Поляки ж б'ються не лише заради перемоги, а перш за все, за свободу.

У ситуації відсутності права (*prawo pospolite*), функціонує «право сильнішого» і всі суперечки «вирішує Марс». В теорії для шляхти це теж було не прийнятним, але в реальності «право сили» багато значило і у Польщі.

Політичний підтекст мала інформація про те, що турки віддавна були кочовим народом і не мали постійного мешкання²³.

Каллімах так писав про татар: «*то є плем'я людське, якщо взагалі їх можна назвати людьми, тих, хто не поважає жодних людських прав, жодні звичаї, і навіть не використовують ноги для ходьби; ...все життя проводять у повітрі, якби посередині між верхньою сферою, що найнята птахами, та нижньою — зайнятою створіннями, які ходять по землі*»²⁴.

²² A. Grzeškowiak-Krawicz, *Wolność...*, s. 38.

²³ K. Warszewicki, *Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku*, Warszawa 1886, s. 15 (wiersz 301-306).

²⁴ F. Buonaccorsi, *Ad Innocentium ...*, s. 61.

Така локалізація татар у структурованому світі значила те, що автор не знаходив їм місця серед живих істот.

В політичній культурі того часу номади вважались нижчими за осілі землеробські народи. Татар же звинувачували в тому, що вони не засівають поля нічим окрім проса, з якого потім собі печуть коржики (пляцкі), а хліба не знають²⁵. Загалом, їх спосіб життя є «повністю протилежний до якихось норм і правил»²⁶.

Відмітимо цікавий парадокс: в публіцистиці багатьох країн Європи існував ідеалістичний напрямок у описах турків та їх держави. Іноді в одному тексті можна зустріти як критику, так і ідеалізацію держави Османів. Щодо татар та Кримського ханату такого явища не зафіксовано. Коріння ідеалізації Османської імперії може ховатись у прагненні в якийсь спосіб пояснити, чому християни постійно програють війни туркам. В такому разі можемо прослідкувати логічний ланцюжок: християнський світ застряг у внутрішніх чварах і монархи воюють один проти одного, а не проти турків, в той же час Османська імперія є монолітною; як наслідок, мусульмани перемагають християн не завдяки своїй могутності, а завдяки роз'єднаності самих християн. Але слід погодитись із іншим твердженням італійського дослідника Анджіо Данті, що певна частина таких роздумів не є роздумами гуманістів про турецьку небезпеку, а розповідями очевидців – християн – колись захоплених до турецької неволі, які змогли повернутись додому завдяки сприятливим обставинам²⁷. Часто в Польщі писали, що Османська імперія є державою порядку, де всі підкоряються закону:

²⁵ M. Paszkowski, *Dzieje...*, s. 3-4.

²⁶ F. Buonaccorsi, *Ad Innocentium ...* s. 61.

²⁷ A. Danti, „Utopijny” aspekt literatury antyturceckiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku / A. Danti [w:] *Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej*, Warszawa 1995, s. 123.

*Pogańską sprawedliwość tu opisuiemy
Która podobno lepszą niż u nas naydziemy...
Na wielkim tam ta Święta Królowa
Sprawedliwość, co wbystkie stany rowno chowa*²⁸.

Про значення закону і порядку для шляхти ми писали вище. Іншим аспектом, на який звертали увагу автори, був порядок у турецькому війську. Вочевидь, акцентували на цьому для того, щоб підкреслити той безлад, що панував у війську польському. Мартин Пашковський оповідає історію про те, як одного яничара стратили в поході за те, що відмовився платити куплене молоко²⁹. Грабування ж населення польським військом було справою звичною. На це часто звертали увагу і польські публіцисти. Так, Шимон Старовольський у творі «Prawy rycearz» пише, що польські вояки тероризують цивільне населення Речі Посполитої під час походів. Такого, на думку, автора не роблять турки, і за це він їх хвалить³⁰. А в одному зі своїх ранніх творів Кшиштоф Варшевіцький навіть прирівняв турецьке військо до римського за тим порядком, що в ньому панує³¹.

Порядок у війську і високі бойові якості турків хвалили не лише у Польщі. В хорватській літературі, не зважаючи на те, що турки представлялись як універсальне зло і загроза всьому світові, про них зажди говорили як добрих воїнів³².

Примітно, що образ дракона як уособлення турків функціонував не лише у Речі Посполитій. Це був міжнародний образ. На приклад,

²⁸ K. Warszawicki, *Wenecya...*, s. 112

²⁹ M. Paszkowski, *Dzieie...*, s. 109.

³⁰ S. Starowolski, *Prawy rycearz*, Kraków 1885, s. 26.

³¹ K. Warszawicki, *Krzysztofa Warszawickiego po śmierci króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa*, [w:] *Dwie mowy pogrzebowe ks. Krzysztofa Warszawickiego kanonika Krakowskiego*, Kraków 1858, s. 25-26.

³² A. Borowiec, *Turcy w literaturze chorwackiej wieków dawnych*, [w:] *Wyobrażenie wroga w dawnych kulturach*, Warszawa 2008, s. 200.

у хорватській літературі пізнього середньовіччя турецька проблема була однією із провідних як у елітарній літературі, так і фольклорі³³.

Висновки. Тож можемо стверджувати, що в переддень Хотинської війни в Речі Посполитій публіцисти і поети намагались розповісти читаючій публіці про майбутнього ворога і саму війну. Не зважаючи на те, що Варшава виявилась до війни не готова, саму війну не можна назвати неочікуваною. Інша справа, що інформація про турків і татар, яка містилась у текстах була не оригінальною і зазвичай не виходила далі топосів, які повинні були черговий раз продемонструвати переваги поляків як народу та Речі Посполитої як держави над Кримським ханатом та Османською імперією. Джерелами описів турків і татар ставала усна традиція зі зрозумілими всім образами та політична теорія того часу. Часом автори зверталися до використовували біблійні алюзії, що також були цілком зрозумілі читачам та слухачам текстів.

Literatura / Література / References

- Bielski, M. (1889). *Marcina Bielskiego Satyry* (s. vii-viii). Kraków.
- Borowiec, A. (2008). *Turcy w literaturze chorwackiej wieków dawnych*. [W:] J. Olko, P. Prządki-Giersz (red.). *Wyobrażenie wroga w dawnych kulturach* (s. 197-204). Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Buonaccorsi, F. (1964). *Ad Innocentium VIII De Bello Turcis Inferendo Oratio*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Czermak, W. (1895). *Plany wojny tureckiej Władysława IV*. Kraków.
- Danti, A. (1995). „Utopijny” aspekt literatury antytureckiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku. [W:] G. B. Bercoff, T. Michałowska (red.), *Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej*. Warszawa: Towarzystwo Literackie im. A. Mickiewicza.
- Górska, M. (2005). *Polonia – Respublica – Patria : personifikacja Polski w sztuce XVI-XVIII wieku* (s. 416-417), Wrocław.

³³ *Ibidem*, s. 197-204.

- Grześkowiak-Krawicz, A. (2008). Wolność jako zasada ustrojowa Rzeczypospolitej. [W:] *Lex est Rex in Polonia et in Lithuania... Tradycje prawno-ustrojowe Rzeczypospolitej – doświadczenie i dziedzictwo*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Jurkowski, J. (1607). Chorągiew Wandalinowa, Kraków. s. A3V.
- Libera respublica [w:] (1918). Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. Kraków, tom 2.
- Paszkowski, M. (1615). Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatory. Kraków.
- Starowski, S. (1885). Prawy rycerz, Kraków.
- Stzrylecki, A. (1921). Sejm z roku 1605. Kraków.
- Warszewicki, K. (1858). Krzysztofa Warszewickiego po śmierci króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa. [W:] Dwie mowy pogrzebowe ks. Krzysztofa Warszewickiego kanonika Krakowskiego. Kraków.
- Warszewicki, K. (1886). Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku. Warszawa.
- Zamojski, J. (1918). Mowa Zamoyskiego na sejmie 1605 roku [W:] Pisma polityczne z czasów z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608, tom II, Kraków: Proza.
- Вирський, Д. (2001) Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель (с. 107-120). Київ.
- Гура, А. (1997). Символика животных в словянской народной традиции. Москва.
- Левинсон, К. (1999). Палач в средневековом германском городе: Чиновник. Ремесленник. Знахарь. [W:] Город в средневековой цивилизации Западной Европы, т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. Москва.
- Наливайко, Д. (1992) Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках, Київ.
- Одкровення Іоанна Богослова. Електронний ресурс: www.ukrainian-bible.co.uk/B66C012.htm (режим доступу 22.05.2017).
- Токарев, С. А. (1994). Мифы народов мира. Москва, 1.
- Яковенко, Н. (2002). Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. (с. 137-138), Київ.

To cite this chapter:

Pylypenko, V. (2019). The oral and visual image of enemy in Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th-17th centuries (the example of Turks and Tatars). In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 227-243). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.